

Groninger Kerken

APRIL 2013

STICHTING OUDE
GRONINGER KERKEN

Themanummer Farmsum

De middeleeuwse kerk van Farmsum

Eerste hallenkerk van de Ommelanden?

Het centrum van Farmsum wordt tegenwoordig beheerst door een neoclassicistisch kerkgebouw uit 1869. Uit oude afbeeldingen blijkt dat zijn verdwenen voorganger behoorde tot de monumentaalste middeleeuwse kerken van de Ommelanden. Dit artikel behelst een nieuwe bouwgeschiedenis van deze oude kerk.

De belangrijkste afbeelding van de oude Farmsumer kerk is een tekening van J. Berghuis uit 1854 (overgeleverd in de vorm van een natekening door C.H. Peters). Deze toont de kerk vanuit het noordoosten een paar jaar voor de bouw van de huidige toren (afb. 1).¹ Wat meteen in het oog springt, is de sterk uit het lood staande torenspits. De scheefstand van de Farmsumer toren was in Groningen spreekwoordelijk: iedereen wist wat het betekende als iemand opmerkte dat iets 'zo schaf as toorn van Faarsums' stond.² Misschien wilde de tekenaar deze karakteristieke situatie vastleggen voor die voorgoed zou verdwijnen.

Wat Berghuis niet kon vermoeden is dat zijn tekening 150 jaar later zou gelden als de belangrijkste bron voor de bouwgeschiedenis van de middeleeuwse kerk. We zien een organisch gegroeid gebouw met romanogotische en gotische kenmerken, bestaande uit een veelhoekig koor met een sacristie in twee verdiepingen, en een opvallend breed schip. Dit schip zet zich aan de westzijde versmald door in zijstukken naast de ingebouwde toren, op de wijze van een gereduceerd westwerk.³ Wat ondanks de vele details niet te zien is, zijn de vele tufstenen die volgens ooggetuigen nog aan de muren zichtbaar waren.

Volgens M.D. Ozinga, die in 1940 zijn standaardwerk over de monumenten van Oost-Groningen publiceerde, was de middeleeuwse kerk van Farmsum een dertiende-eeuwse romanogotische bakstenen kruiskerk met rechtgesloten koor, die in de laatgotiek werd uitgebreid met nieuw veelhoekig koor en met zijbeuken langs het schip.⁴ Deze visie werd gevolgd door Jenne Meinema, hoofdarchivist van het Rijksarchief Groningen, die in 1983 studie maakte van de geschiedenis van Farmsum en zijn kerk.⁵

De tekening van Berghuis geeft aanleiding om deze visie op de bouwgeschiedenis te nuanceren en bij te stellen. Zo

zal blijken dat de bouw van de kerk niet in twee duidelijk te onderscheiden fases verliep, maar veeleer als een proces van ongeveer een eeuw in verschillende, elkaar snel openvolgende stadia.

Transeptgevel

De kenmerken van de romanogotische kruiskerk zijn duidelijk af te lezen aan de transeptgevel (afb. 2). We zien een muurgeding en een vensterpatroon dat correspondeert met de latere fase van deze stijlperiode. Van de drie smalle hoge vensters is de middelste het hoogst opgetrokken, wat de aanwezigheid van koepelgewelven in het interieur verraadt. De vensters worden omgeven door drie muurnissen van gelijk-

1 De middeleeuwse kerk van Farmsum getekend door J. Berghuis in 1854 (natekening door C.H. Peters). Collectie RHC Groninger Archieven, 1536-0167

- 1 Een oude foto van de kerk, gezien vanaf de zuidzijde, dateert van ca. 1860, kort na de bouw van de nieuwe toren (zie omslag).
- 2 Jenne Meinema, *Uit de geschiedenis van Farmsum en zijn kerk* (Appingedam 1983) (zonder paginanummering).
- 3 Doordat de tekening vooral de oostzijde laat zien, blijven verdere details van dit 'westwerk' ongewis.
- 4 M.D. Ozinga, *De provincie Groningen, eerste stuk: Oost-Groningen* [= De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst VI] ('s-Gravenhage 1940) 60.
- 5 Meinema, *Uit de geschiedenis van Farmsum*, [10].

2 Tekening van J. Berghuis, detail: gevel van het noordertransept.

ke hoogte. Een basiskenmerk van de latere fase in de romanogotische kerkbouw is dat de hoog opgetrokken vensterzone de overhand kreeg op de blinde benedenzone. Was deze laatste in de dertiende eeuw nog overal voorzien van een geleiding in de vorm van een reeks muurbogen, na 1300 werd dit procedé losgelaten en bleef de muur vlak en ongearticuleerd.

De geschetste ontwikkeling is afleesbaar aan de kerken van Zuidbroek, Noordbroek en Zeerijp, respectievelijk gebouwd omstreeks 1280, 1320 en 1350. In Zuidbroek heeft

de benedenzone nog een omlopende wandarcade (afb. 3), terwijl deze in Noordbroek (afb. 6) aan het koor ongedecoreerd is. In Zeerijp is de benedenzone aan alle zijden van de kerk ongeleed (afb. 4). De winst kwam hier ten goede aan de omvang van de vensters in de bovenzone, die vooral in hoogte zijn toegenomen, en in mindere mate ook in de breedte. De vormgeving van de transeptgevel op Berghuis' tekening van de kerk van Farmsum houdt het midden tussen de drie genoemde kerken: anders dan in Zuidbroek en Noordbroek is de wand onder de vensters relatief laag en ongeleed, wat duidt op een latere fase, maar anders dan in Noordbroek en Zeerijp is er nog geen sprake van traceringen in de vensters. De rondstaven rond de vensters lijken anderzijds op een iets eerder ontstaan van dit bouwdeel te wijzen. Al met al is een datering rond 1300 aannemelijk, later dan tot op heden is aangenomen.

Van de oostwand van het transept is maar een klein fragment te zien, namelijk een driehoekig gedeelte boven het schuine dak van de sacristie (afb. 2). Opmerkelijk is de vorm van het fries dat onder langs de dakrand loopt. Het lijkt te gaan om een reeks elkaar kruisende rondboogjes, die daardoor een reeks spitsbogen lijken te suggereren. Met gotiek heeft deze friesvorm echter niets te maken: deze was wijd verbreid in de vroege baksteenarchitectuur in Noord- en Midden-Duitsland.⁶ Dichter bij Groningen, in het Oostfriese Hage, komen dergelijke friezen ook voor aan het schip. Deze decoratieve vorm wordt vrijwel overal aan het eind van de twaalfde eeuw en het eerste kwart van de dertiende eeuw gedateerd. In vergelijking met de datering van de transeptgevel omstreeks 1300 maakt dit fries op deze plaats een verouderde indruk.

3 Zuidbroek, romanogotische kruiskerk, gebouwd ca. 1280. Foto Regnerus Steensma

4 Zeerijp, romanogotische kruiskerk, gebouwd ca. 1350. Foto Regnerus Steensma

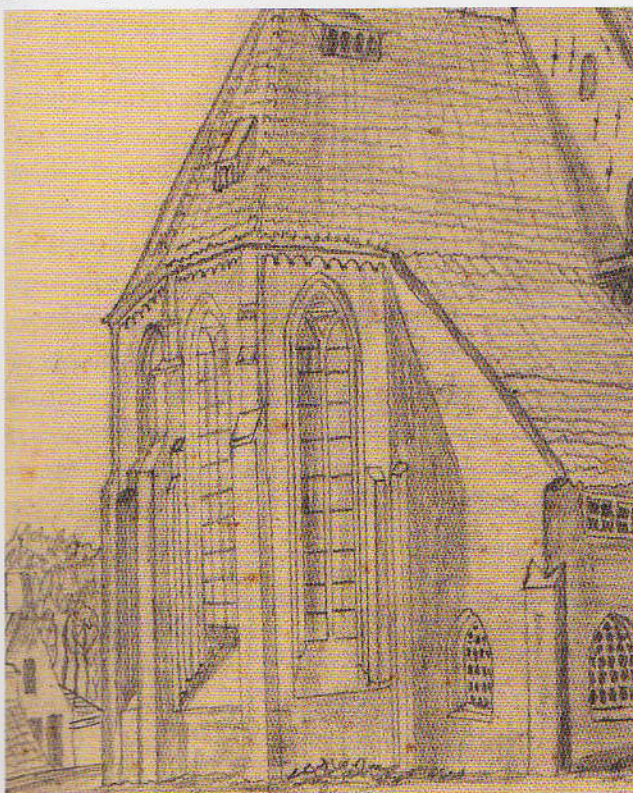
Veelhoekig koor

Het veelhoekige koor van de middeleeuwse kerk van Farmsum (afb. 5) is door Meinema en anderen geïnterpreteerd als een laatgotische uitbreiding uit de vijftiende eeuw. Hierbij heeft men het patroon van Stedum en Loppersum voor ogen gehad, waarbij een oorspronkelijk rechtgesloten romano-gotisch koor werd vervangen door een veelhoekig laatgotisch koor. In Stedum en Loppersum gebeurde dat in de tweede

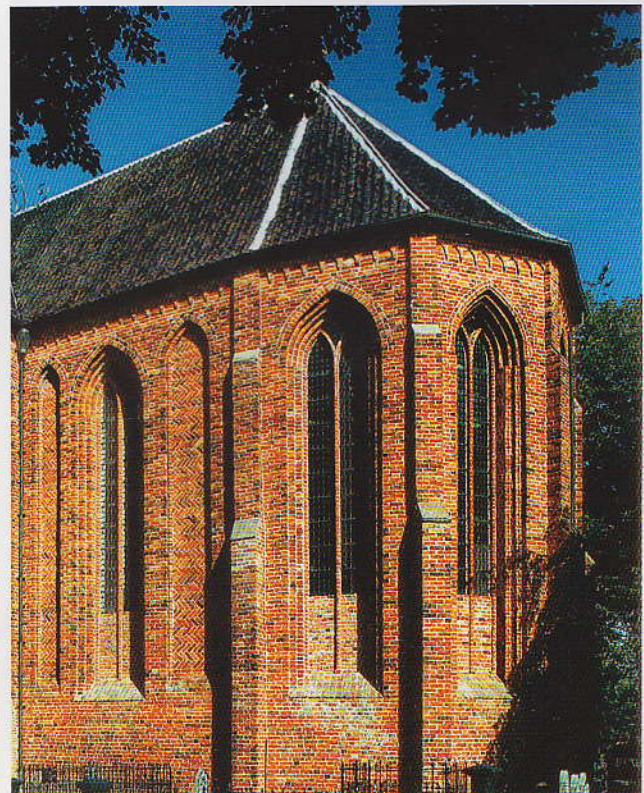
half van de vijftiende eeuw. De vorm van het koor op de tekening van Berghuis verschilt echter op een aantal punten van die in deze twee dorpen. De muurgeding heeft meer gemeen met de opzet van de koren in Appingedam, Noordbroek (afb. 6) en Zeerijp (afb. 4). Evenals daar zien we op Berghuis' tekening een reeks hoge, relatief smalle vensters met vorktraceringen en rijk versneden omlijstingen. De zone onder de vensters is vlak en ongeleed en de muurvakken worden van

6 Onder meer in de Altmark langs de benedenloop van de rivier de Elbe, in het westen van Mecklenburg, in Sleeswijk-Holstein en in Zuid-Denemarken. Zie over romaanse baksteenarchitectuur Barbara Perlich, *Mittelalterlicher Backsteinbau in Europa. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik* (Petersberg 2007) en Damian Kaufmann, *Die romanischen Backsteindorfkirchen in der Altmark und im Jerichower Land* (Kiel 2010) (vergelijking met Gronings-Friese kustgebied in § 7.4).

5 Tekening van J. Berghuis, detail: veelhoekig koor

6 Noordbroek, veelhoekig koor, ca. 1320. Foto Regnerus Steensma

7 Tekening van J. Berghuis, detail: schipportaal met driepasboog.

elkaar gescheiden door steunberen die maar weinig meer diepte hebben dan de voor de romanogotiek kenmerkende lisenen. Ze zijn in ieder geval niet te vergelijken met de zware steunberen van de vijftiende eeuw in Stedum en Loppersum.

Een doorslaggevend kenmerk van het koor op de tekening van Berghuis is het rondboogfries dat onder langs de dakrand het gehele koor omzoomt. Een vergelijkbaar fries komt ook voor aan het koor in Noordbroek, dat omstreeks 1320 werd gebouwd.⁷ Naar analogie hiervan lijkt het koor van de middeleeuwse kerk in Farmsum dus voor een datering aan het begin van de veertiende eeuw in aanmerking te komen. Het feit dat het fries ontbreekt in Zeerijp, waar het koor omstreeks 1350 werd gebouwd, suggereert dat het Farmsumer koor ten minste vóór het midden van de veertiende eeuw gebouwd moet zijn. Dit alles betekent dat het meer dan een

38

8 Engerhafe, portaal met driepasboog in de zuidelijke schipwand, laatste kwart 13de eeuw. Foto Sonja König

eeuw eerder werd opgetrokken dan totnogtoe steeds is aangenomen: niet pas in de vijftiende, maar al aan het begin van de veertiende eeuw.

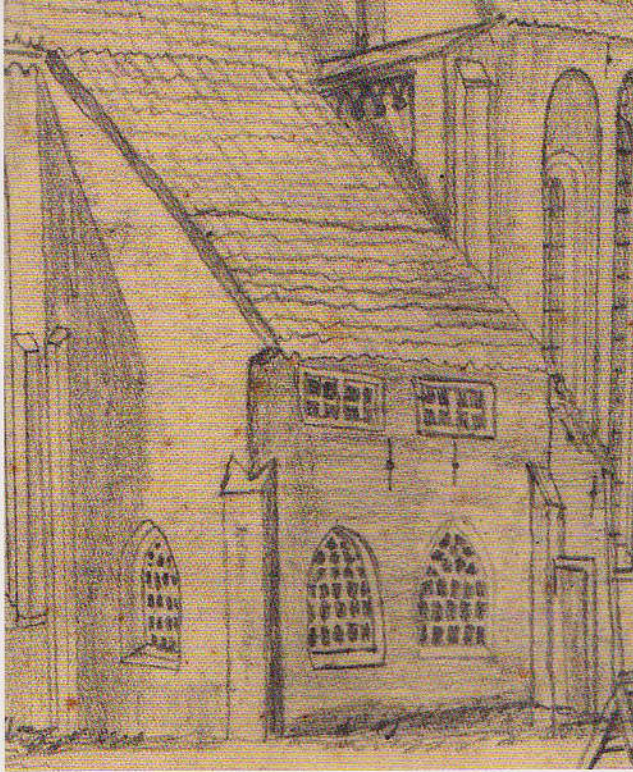
Zo ontstaat een ander beeld van de romanogotische kruiskerk van Farmsum: voor een indruk van de oorspronkelijke opzet moeten we dus niet langer afgaan op een dertiende-eeuwse kruiskerk zoals die van Garmerwolde, met een rechtsgesloten koor, maar veeleer van het latere model van Noordbroek met een veelhoekig koor. Moeilijk te verklaren is hierbij wel waarom de venstervorm van het transept een meer romaanse aanblik biedt dan die in het koor; gewoonlijk begonnen namelijk met de bouw van het koor en volgden transept en schip pas daarna. Ook is het fries aan het transept opmerkelijk. Parallellen in Noord-Nederland ontbreken en de voorbeelden verderop in Noord-Duitsland dateren steevast van een eeuw eerder.

Driebeukig schip

Zowel Ozinga als Meinema merkten op dat de kerk in de late Middeleeuwen werd uitgebreid door de bouw van zijschepen ter breedte van het transept. In de Martinikerk in de stad Groningen en de Nicolaikerk in Appingedam gebeurde dit in het tweede of derde kwart van de vijftiende eeuw. Op de tekening van Berghuis is te zien dat de eerste travee van de schipwand vanaf het transept is voorzien van twee hoge, relatief smalle vensters van een vergelijkbaar type als in het koor, voorzien van een vorktracering. Opmerkelijk is dat niet alleen de traveeën, maar ieder afzonderlijk venster tussen ondiepe steunberen of lisenen is geplaatst. Ook hier zijn deze opvallend ondiep, wat op een vroegere ontstaansdatum lijkt te wijzen dan de vijftiende eeuw, zoals Meinema aannam. Anders dan rond het koor ontbreekt hier een decoratief boogfries. Zoals we al zagen deed de afwezigheid hiervan zich al voor in het midden van de veertiende eeuw, afgaande op de kerk van Zeerijp.

Een ander opmerkelijk element aan de schipwand is een dichtgemetselde ingang met een afsluiting in de vorm van een spitse driepasboog (afb. 7). Een dergelijke boogvorm treffen we nog aan in het Oostfriesse Engerhafe, waar de kerk uit het laatste kwart van de dertiende eeuw dateert (afb. 8). De eerder beredeneerde ontstaansdatum van het transept omstreeks 1300 maakt deze datering voor de verbreding van het schip in Farmsum echter onmogelijk. Waarschijnlijker is daarom dat de zijschepen omstreeks het midden of in het derde kwart van de veertiende eeuw werden opgetrokken. Dat is – noodzakelijkerwijs – later dan het transept, maar nog altijd vroeger dan de vijftiende eeuw, zoals tot op heden is aangenomen. Daarmee komt de kerk van Farmsum naar voren als de vroegste bekende hallenkerk in Groningen, een bouwtype met drie schepen van min of meer gelijke hoogte

7 In Appingedam is er ook sprake van een fries aan het veelhoekige koor uit het begin van de veertiende eeuw, maar daar heeft het een iets andere vorm.

9 Tekening van J. Berghuis, detail: sacristie.

dat vooral in Westfalen een grote verspreiding kende. Hierin weerspiegelt zich mogelijk een directe invloed vanuit die streek, waar het kerngebied van het bisdom Munster, waar-
toe ook de Groninger Ommelanden behoorden, gelegen was.

Enkele andere kenmerken

Opvallend op de tekening van Berghuis is voorts het hoog oprijzende dak boven het schip. De bouw van een enkel dak boven drie beuken was in onze streken niet erg gebruikelijk, maar wel hier en daar in de Hanzesteden – zoals St. Jakobi in Lübeck – en vooral ook in Zuid- en Zuidoost-Duitsland. In het Noord-Nederlandse kerkenlandschap vormde Farmsum hiermee waarschijnlijk een *Fremdkörper*. Een volgend opmerkelijk element aan de noordwand westelijk van het midden is de zware steunbeer die hier tegen de kerk is aangebouwd. Dergelijke steunberen, die we ook in Kantens en Bierum aantreffen, zijn noodvoorzieningen en doorgaans naar hun stijlkenmerken onmogelijk te dateren.

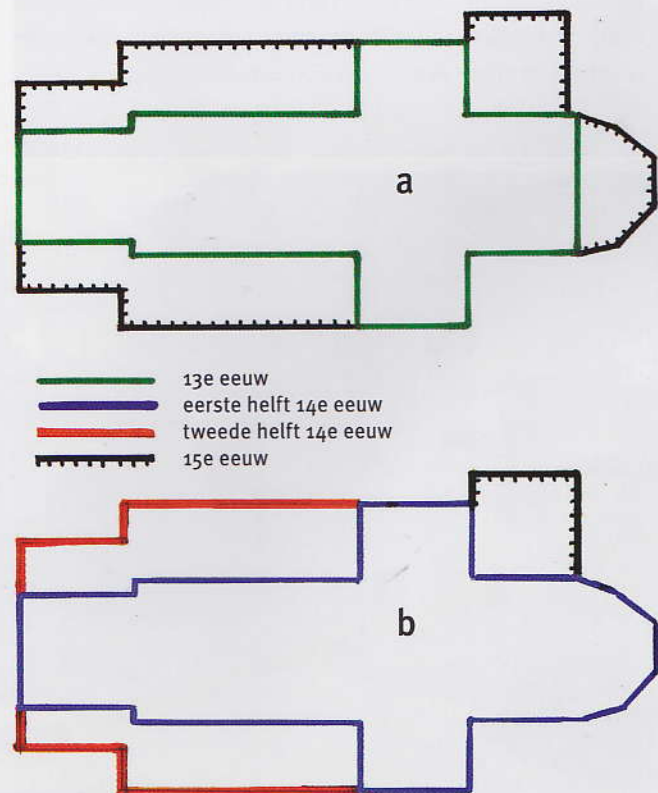
Aan de noordkant van het koor is een sacristie met een lage bovenverdieping aangebouwd, die door Meinema in één adem met het koor wordt genoemd (afb. 9). Met onze vroege datering van het koor zat er in werkelijkheid echter een tijdsverschil van zo'n anderhalve eeuw tussen beide. De brede vensters doen denken aan die van de Noorderkapel naast het koor van de Martinikerk in Groningen, die werd gebouwd rond 1500. In Farmsum had de sacristie waarschijnlijk een overwelfde benedenverdieping en een eenvoudige bovenkamer onder een lessenaardak.⁸ De functie van de bovenvertrek is niet geheel duidelijk, maar naar analogie van voorbeelden elders lijkt een gebruik als librije of schatkamer (tre-soor) aannemelijk.

Conclusie

Nadere bestudering van de tekening van J. Berghuis uit 1854 geeft aanleiding tot het bijstellen van de bouwgeschiedenis van de Farmsumerkerk zoals die van oudsher is voorgesteld (afb. 10). De romanogotische kruiskerk van Farmsum behoorde niet tot de middenperiode van de romanogotiek, zoals steeds is aangenomen, maar veeleer tot de laatste fase van die stijlperiode. Deze had een veelhoekig koor en was in opzet vergelijkbaar met de kerk van Noordbroek. De uitbreiding van het schip met zijbeuken tot een hallenkerk vond niet pas in de vijftiende eeuw plaats, maar al in de loop van de veertiende. Hierin liep Farmsum vrijwel een eeuw vooruit op de Nicolaikerk in Appingedam en de Martinikerk in Groningen. Dit opmerkelijke gegeven kan beter begrepen worden als we bedenken dat het middeleeuwse Farmsum zich kon beroepen op een hoge status als dekenaatkerk boven dertig kerspelen en op een vroege stichting als één van de Ommelander oerparochies. Bovendien werden dorp en kerk gerund door de ambitieuze en machtige Ripperda's, van wie de graven in de zomer van 2012 bij toeval aan het licht kwamen.

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) is docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.

10 Bouwgeschiedenis van de middeleeuwse kerk van Farmsum: traditionele (a) en herziene voorstelling van zaken (b). Tekeningen auteur.

⁸ Een vergelijkbare opbouw treffen we nog aan bij de kerk van Middelstum, waar het schuine dak boven de bovenverdieping van de sacristie oploopt naar het transept.

De vondsten in Farmsum

In 2012 was de negentiende-eeuwse kerk van Farmsum toe aan een grondige opknapbeurt. Bij de planning van de werkzaamheden ging men ervan uit dat er niet gegraven zou worden. Dit zou heel anders lopen na de vondst van enkele eeuwenoude grafzerken. Dit artikel biedt een verslag van een sensationele ontdekking in de zomer van 2012.

De ontdekking dat de kerkbanken en de onderliggende vloer houtrot vertoonden, was een eerste financiële tegenvaller. De kerkbanken werden verplaatst en de houten vloer verwijderd. Op grond van de monumentenwet moesten de met tegeltjes bedekte looppaden uit 1930 ongemoeid gelaten worden. Voor het vaststellen van de conditie van de ondergrond groef de aannemer kleine kijkgaten. Daarbij stuitte men op twee plaatsen op een harde ondergrond. In één van de gaten was het nog net het jaartal 1621 te zien. Onmiddellijk werd de architect die verantwoordelijk was voor de gehele restauratie op de hoogte gesteld. Deze maakte op 9 juli 2012 een melding van de vondst bij bureau Libau, die als archeologisch adviseur optreedt voor de gemeente Delfzijl. Libau schakelde vervolgens het archeologisch bureau Archaeological Research & Consultancy uit Groningen in om een inspectie uit te voeren.

40

Een spectaculaire ridderzerk

De inspectie vond plaats op 10 juli. De kijkgaten mochten wat worden vergroot, zodat langzaam maar duidelijk werd wat er was aangetroffen: een donkere stenen grafzerk uit de zeven-

tiende eeuw (afb. 3). In één van de gaten stuitte men op een tweede zerk van een totaal andere steensoort, namelijk Bentheimer zandsteen. Deze steen is nog veel ouder dan de eerste en heeft in hoog-relief een riddervoorstelling, omgeven door een gotisch randschrift. De zerk kon maar voor een klein deel worden vrijgelegd omdat deze grotendeels onder het be-

1 Het interieur van de kerk van Farmsum voor de restauratie. Foto Stichting Lohman-orgel

2 Het interieur van de kerk van Farmsum tijdens de restauratie. Foto Ko Lenting.

- 3 (boven) In een kijkgat komt een grafzerk uit 1621 tevoorschijn.
- 4 (midden) De zandstenen zerk voor Hayo II Ripperda. Het hier nog ontbrekend hoekfragment werd later gevonden.
- 5 (onder) De zerk van Frouke Onsta wordt blootgelegd.

Foto's Ko Lenting

schermde looppad lag. In het gedeelte tussen de looppaden kwamen nog meer hardstenen grafzerken uit de zeventiende en de achttiende eeuw tevoorschijn.

Toestemming van de architect en van de monumentencommissie voor de sloop van de looppaden werd snel verkregen, mits dit met de hand zou gebeuren. Een groot hoekfragment dat aan de zerk ontbrak werd snel daarna in de buurt gevonden en weer op zijn plek gelegd. Hoewel de steen in meerdere stukken is gebroken, zijn de afbeelding en het randschrift nog uitstekend leesbaar. De zerk behoort toe aan Hayo Ripperda II († 1504).¹ De overledene is afgebeeld als een ridder in volle wapenrusting, bestaande uit een harnas, een helm aan zijn voeten en een lang zwaard aan zijn zijde. In de hoeken zijn de kwartieren (familiewapens) van de overledene afgebeeld (afb. 4).

Andere grafzerken

Aan het voeteneind van Hayo's zerk bleek nog een zandstenen grafsteen van hoge ouderdom te liggen. Om deze vrij te kunnen leggen moest weer een sloopvergunning worden aangevraagd. Opnieuw bleek het te gaan om een grafsteen van Bentheimer zandsteen, maar veel minder goed bewaard dan de eerste. De ingebeitelde randtekst vertelt dat de steen aan Unico Ripperda II toebehoorde, de in 1474 overleden vader van Hayo II. Opnieuw zijn de kwartieren van de overleden in de hoeken te zien.

Bij het vrijleggen van deze grafsteen kwam een deel van weer een andere oude zerk tevoorschijn. Om te kunnen achterhalen van wie deze steen was, moest wéér een deel van het monumentale looppad worden gesloopt. Het resultaat was verbluffend: het bleek een hardstenen grafsteen met een uitbundige versiering in hoogrelief (afb. 5). In het midden is een schilddragende gehelmde leeuw te zien, terwijl de kwartieren eromheen door fantasiewezens worden vastgehouden. Het gotische randschrift vermeldt dat de steen toebehoorde aan Frouke Onsta, echtgenote van Focco Ripperda, schoondochter van Unico II en gestorven in 1477.

In totaal werden onder de vloer van de kerk van Farmsum liefst 25 grafstenen aangetroffen. In twee rijen maakten ze onderdeel uit van de vloer van de oude middeleeuwse kerk die in 1869 plaats moest maken voor het huidige gebouw. De adellijke Ripperda's hadden de voornaamste plaats in het middenpad (afb. 6). Een grafstede in de kerk was verder voorbehouden aan predikanten en kerkvoogden, de 'Generaliteits-rekenmeester' (belast met financieel toezicht) en aan een rijke 'koopman tot Farmsum'. De notabele heren werden al of niet met hun huisvrouwen begraven.

1 Zie ook het artikel van Redmer Alma in dit tijdschrift.

6 (boven) De drie Ripperdazerken in het middenpad. Foto Ko Lenting

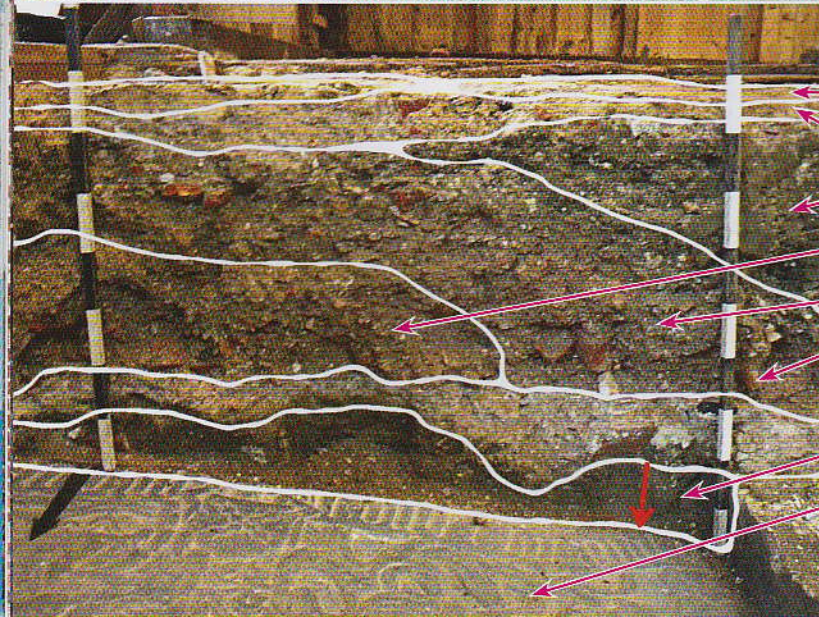
7 (midden) De zerk van generaliteitsrekenmeester Jan Sissingh, overleden in 1733. Foto Harry Perton

Tijdens het onderzoek kwamen ook verschillende andere gegevens aan het licht. Zo vond men een brede omgekeerde grafsteen, liggend bovenop de andere grafstenen. Deze steen, die met moeite aan de kant kon worden gelegd, bleek uit 1597 te dateren. Volgens het opschrift werden er in 1652 en 1669 opnieuw personen onder dezelfde zerk begraven. Op de steen is een curieuze wapendragende wildeman te zien. Ook werden brokstukken van een grafsteen uit 1628 aangetroffen. Deze werd waarschijnlijk kapotgeslagen bij het plaatsen van één van de zuilen van de nieuwe kerk. Naast de dubbele rij grafstenen werd ook een plaat van rode Bremer zandsteen met een enigszins taps aflopende vorm gevonden. Deze steen, die slechts in fragmenten bewaard bleef, dateert uit de elfde of twaalfde eeuw en fungeerde oorspronkelijk als sarcofaagdeksel. Bovenaan zijn twee ingekerfde kruisjes te zien, wat erop duidt dat de sarcofaagdeksel later als een altaarsteen is hergebruikt. Na de Reformatie werden deze stenen meestal uit de kerk verbannen, maar dit exemplaar belandde in de vloer.

Ophoging en verplaatsing

Aan de bodemopbouw, waarin allerlei lagen te zien zijn (afb. 8) is goed te zien hoe de stenen onder de grond zijn geraakt. Archiefonderzoek heeft uitgewezen dat de vloer in de middel-eeuwse kerk in 1726 iets werd opgehoogd en geëgaliseerd.² Blijkbaar was de vloer verzakt, wat mede een gevolg zal zijn geweest van de onderliggende begravingen. Enkele jaren voor de bouw van de huidige kerk, in 1860, besloot men een nieuwe vloer van plavuizen van Bremer zandsteen aan te leggen. Hiervoor werd de vloer weer opgehoogd, waarbij de oude grafstenen uit het zicht verdwenen. Bij de bouw van de nieuwe kerk in 1869 kwam de vloer opnieuw op een hoger niveau te liggen.

In de Groninger Archieven wordt een *Register van de graven in de kerk te Farmsum* bewaard, waaruit blijkt dat onder be-

8 Bodemopbouw met legenda. Foto Ko Lenting

- niveau huidige kerkvloer
- egalisatiezand
- mortellaag
- steigeraarde met skeletdelen
- puinlaag met zand
- puinlaag van kloostermoppen met skeletdelen
- mortellaag
- niveau ophoging kerkvloer in 1860
- nazakking grafkuil
- hardstenen grafzerk Frouke Onsta, 1477
- zandstenen grafzerk Unico Ripperda II, 1474

staande grafstenen herhaaldelijk andere personen werden begraven. Tussen 1729 en 1824 werd hiervoor telkens toestemming verleend door de Heer van Farmsum. De laatste begraafing in de kerk vond plaats in 1824. Het register vermeldt 'een grauwe steen die de kerk toebehoort. Hier is met toestemming van de Heer van Farmsum begraven, Jacobus Groenewold in zijn leven Kerkvoogd tot Farmsum op 14 april 1735 en een Grauwe en blauwe steen die de kerk toebehoort. Daaronder is begraven dominee Pabus zijn huisvrouw met goedkeuring van de hooggeplaatste wel geboren Heer van Farmsum als toegewezen collator'. Rudolph Pabus was dominee in Farmsum van 1736 tot aan zijn overlijden in 1769. Volgens hetzelfde register moeten in de kerk nog meer graven liggen – in het middenpad, aan de zuidkant en voor de toren.

Een kadastrale minuutkaart uit 1811-1832 toont de contouren van de middeleeuwse kerk. Als we de huidige plattegrond met de aangetroffen grafstenen op de minuutkaart leggen, zien we dat de twee rijen grafstenen vóór het koor, en niet erin lagen. Ook is duidelijk te zien dat de muren van de nieuwe kerk aan de binnenkant van de buitenmuren van de oude kerk werden opgetrokken.

Andere vondsten

Bij het verwijderen van de aarde boven de zerken werd veel puin aangetroffen. Het gaat om afbraakmateriaal van de oude kerk: baksteen, maar ook tufsteen van de oudste stenen kerk uit de tiende of elfde eeuw. Op enkele kloostermoppen, in gebruik tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw, werden resten van rode verf aangetroffen, wat erop wijst dat de middeleeuwse kerk – ten minste ten dele – beschilderd was. Vanaf het eind van de vijftiende eeuw werd een kleiner formaat baksteen gebakken, en hiervan werden voorbeelden gevonden onder de grafsteen van Unico II. Naast rechthoekige stenen zijn er ook diverse profielstenen aangetroffen. De gewelfribben waren wit bepleisterd of hadden een bruinrode steenkleur. Profielstenen uit de vijftiende of zestiende eeuw werden ook onder de grafsteen van Unico II aangetroffen. Mogelijk maakten deze onderdeel uit van een grafkelder.

De vloer van de oude kerk bestond niet alleen uit grafstenen, maar mogelijk ook uit gebakken plavuizen. Deze werden in verschillende formaten aangetroffen. Ook werden enkele holle en bolle pannen gevonden, een vorm van dakbedekking die met name gebruikelijk was in de veertiende eeuw. Ook werd een zogenaamde Hildesheimer pan aangetroffen, een vlakke panvorm die rond 1500 zijn intrede deed. Naast de gebakken pan heeft men tevens leien als dakbedekking gebruikt. Tussen het puin werden enkele fragmenten van gebrandschilderd vensterglas aangetroffen. In de tekening op een van de stukjes is een rood beschilderde ruitvorm te zien,

en op een ander stukje gotische motieven in zwart, mogelijk delen van een tekst.

Tussen de grafstenen werd een ijzeren puntbijl aangetroffen en in de ophogingslaag boven de grafstenen kwam een koperen mantelspeld van het type schiiffibula tevoorschijn. Deze laatste dateert uit de periode 950-1050 en toont een krukkenkruis. Ook werden een Gronings 'grootken' uit ca. 1425-1430, een Zwolse stuiver uit 1599 en een zilveren stuiver uit 1619 gevonden. De jongste aangetroffen munt is een koperen duit van het gewest Groningen en Ommelanden, gedateerd in 1770. Raadselachtig is ten slotte een koperen rechthoekig plaatje met twee bevestigingsgaten, waarop in het midden de letters I en N zijn ingekrast. Mogelijk betreft dit een verwijzing naar de ingang van de grafkelder van de Ripperda's of zijn het de initialen van een naamplaatje van een doodskest of kerkbank.

Tot slot

De kerk in Farmsum bleek een veel grotere archeologische waarde te bezitten dan aanvankelijk was verwacht. Dankzij de Ripperdazerken weten we nu meer over de familielijnen van deze voorname hoofdelingenfamilie (zie ook het artikel van Redmer Alma in dit nummer). Ook heeft het kleine onderzoek nu al bijgedragen aan onze kennis over de bouwgeschiedenis van de middeleeuwse kerk (zie ook het artikel van Justin Kroesen in dit nummer). De wens bestaat om een aantal geselecteerde grafzerken permanent in de kerk zichtbaar op te stellen. Een eventuele grafkelder van de Ripperda's en een in een schriftelijke bron genoemde loden kist van Unico I of II zijn tot op heden evenmin aangetroffen. Mogelijk zullen deze zaken bij aanvullend onderzoek alsnog aan het licht komen.

Ko Lenting was bij de opgraving betrokken in de hoedanigheid van projectleider bij Archaeological Research & Consultancy (ARCbv) in Groningen.

Contactadres: jjlenting@gmail.com

9 Grote belangstelling voor de zerken tijdens een open dag op 19 juli 2012.

De auteur van dit artikel geeft uitleg over de vondsten. Foto Harry Perton

2 RHC Groninger Archieven, Archief hervormde gemeente Farmsum, toegang 223, inv.nr. 250, Register van eigenaren van zitplaatsen in de kerk en van graven in de kerk en op het kerkhof, 1729.

Drie zerken van de familie Ripperda

Dat bij werkzaamheden grafzerken worden ontdekt, is gelukkig geen zeldzaamheid.

In *Groninger kerken* wordt daarvan regelmatig verslag gedaan. De recente vondsten in Farmsum vormen een hoogtepunt: niet alleen is het aantal zerken uitzonderlijk groot, ook is het voor het eerst in Groningen dat vijftiende-eeuwse grafstenen aan de vergetelheid worden onttrokken.

Tot vorig jaar waren in Groningen slechts vijf grafzerken bekend van vóór 1520.¹ De oudste, de sterk versleten steen van Andolf Nittersum († 1471) te Stedum, is onder deze de enige portretzerk. Op de grafzerken van Ide Nankes († 1489) te Appingedam en Sicke Luersema († 1493) vinden we enkel de

wapens van de overledene. Die van Abele Onsta († 1483) te Sauwerd en Haye Addinga († 1492) te Wedde geven tevens vier kwartierwapens.

Met de ontdekking van de drie oudste grafzerken in de kerk van Farmsum is aan dit bescheiden corpus een aanzienlijke uitbreiding gegeven. Het betreft een samenhangende verzameling van stenen voor leden van de familie Ripperda: Unico Ripperda († 1474), zijn schoondochter Frouke Onsta († 1477) en zoon Haye Ripperda († 1504). Deze laatste zerk is een fraai bewaard gebleven portretzerk, terwijl alle drie de zerken vier kwartierwapens van de overledene vertonen.

De overlijdensjaren en -data van de overledenen waren al bekend, omdat de data op de grafzerken hun weg al hadden gevonden naar de vanaf de zeventiende eeuw opgestelde handschriftgenealogieën Ripperda. Veel groter is het belang van de vondst voor onze heraldische kennis van deze familie en voor die van de vroege Groninger grafcultuur en heraldiek. In dit artikel kan daarop slechts kort worden ingegaan; in een later te verschijnen publicatie wordt er nadere aandacht aan besteed.²

Unico Ripperda († 1474)

De oudste zerk is qua uiterlijk de saaiste, maar zeker niet de minst interessante. Unico Ripperda was hoofdeling te Farmsum en, dankzij zijn huwelijk met de dochter van Ulske Ukena, tevens te Oosterwijtwerd. Hij slaagde er zelfs in om tijdens zijn leven twee van de vijf Ommelander proosdijen te verwerven, die van Farmsum en Loppersum. Op 12 januari 1474 verwierf hij van de keizer een bevestiging van zijn heerlijke rechten en verkreeg tevens het muntrecht. Voordat hij verder invulling aan deze privileges kon geven, overleed hij nog hetzelfde jaar aan de pest.

Zijn eenvoudige grafzerk laat zijn overlijdensjaar oningevuld. De tekst is gesteld in sterk versleten en lastig leesbare, smalle gotische letters die met enige onzekerheid als volgt kunnen worden opgelost:

- 1 Buiten beschouwing laat ik hier verder de vijf bewaard gebleven koperen grafornamenten uit de periode 1476-1515.
- 2 Hiervoor wordt verwezen naar een te verschijnen jubileumboek van de Provinciale Groninger Oudheidkundige Commissie.

1 De grafzerk van Unico Ripperda († 1474). Foto Ko Lenting

2 De kwartieren I en IV op de zerk van Unico Ripperda: I. een ruiter te paard, omgewend; IV. Sint-Joris, een draak doorstekend. Foto's Ko Lenting

int iaer / [uns heren] m cccc [—] starff uni[ko] ripperda hovet-
linck to / fermsum / ende widwert provest to fermessum
ende / to lopperssum

Op het eerste gezicht lijkt de tekst dus het jaartal 1400 te geven en dat heeft de nodige aanleiding tot verwarring gegeven. Eilhardus Harkenroht publiceerde de tekst met het onvolledige jaartal 'mcccc...' en de foutieve lezing van 'Wedde' in plaats van 'Widwert' (Oosterwijtwerd) in 1723.³ Daardoor werd de tekst toegeschreven aan Unico's gelijknamige overgrootvader, die in 1397 voogd was van kinderen van Egge Addinga te Wedde. Dit laatste feit zal de reden zijn voor de verlezing van de plaatsnaam Widwert. Sinds 1723 spookt de in 1400 overleden Unico Ripperda, hoofddeling te Wedde, dan ook ten onrechte door de genealogieën Ripperda en de geschiedschrijving van Farmsum. Dat het jaar en de datum niet ingevuld zijn, wijst erop dat de steen is vervaardigd tijdens het leven van Unico, en wel tussen 1465 (toen Unico's vader Boele nog leefde en hoofddeling te Farmsum was) en 1474.

De steen geeft in de hoeken vier kwartierwapens, niet op de later gebruikelijke wijze in één richting geplaatst. De wapens aan de voet van de zerk staan op hun kop, waardoor minder duidelijk is wat het hoofd en wat de voet van de steen is. Lezen we de kwartieren in de gebruikelijke volgorde, van zuidwest naar noordoost, dan vinden we op de zerk van Unico Ripperda: I. een ruiter te paard, omgewend (zoals het gebrui-

kelijke wapen Ripperda), II. gevierendeeld (Huinga), III. doorsneden: A. een omgewende uitkomende halve leeuw; B. drie rozen (Wigboldes), IV. Sint-Joris, een draak doorstekend. De laatste twee kwartieren staan daarbij dus op hun kop. De kwartieren Wigboldes en Huinga zullen verwijzen naar Unico's moederlijke grootouders⁴.

Een overledene werd altijd met de voeten naar het oosten begraven en een grafsteen werd zonder uitzondering op dezelfde wijze georiënteerd. Opvallend is echter dat de tekst van het grafschrift aan de westzijde aanvangt en niet, zoals gebruikelijk, aan de oostzijde. De verklaring zal zijn dat in het begin van de achttiende eeuw de zerk ten onrechte omgekeerd werd herplaatst, omdat men het kwartier met de ruiter te paard interpreteerde als het grootvaderlijke kwartier Ripperda, in plaats van het wapen met Sint-Joris. Men was zich er blijkbaar niet van bewust dat de Ripperda's tot de generatie van Unico Sint-Joris mét draak als wapenfiguur voerden; pas Unico's kinderen reduceerden dit tot een eenvoudige ruiter te paard. Het feit dat Unico's zerk zowel dit laatste wapen als een Sint-Joris met draak vertoont, maakt de zerk zeer waardevol voor de geschiedenis van de ontwikkeling van deze wapenfiguur die we bij verschillende geslachtswapens in Groningen en Oostfriesland aantreffen. Wellicht heeft het kwartier dat later werd aangezien voor het wapen Ripperda, betrekking op een grootmoeder van Unico uit de familie Addinga.

³ E.F. Harkenroht, *Volledige chronyk van Oostfrieslant (...) van (...) Eggerik Beninga (Emden 1723)* 170.

⁴ Zijn moeder, Hille, was een dochter van Bartolt Wigboldes.

3 De grafzerk van Frouke Onsta († 1477). Foto Ko Lenting

Frouke Onsta († 25 mei 1477)

Een sterk contrast met de eenvoudige zerk van Unico Ripperda vormt de rijk gedecoreerde steen voor zijn slechts drie jaar na hem overleden schoondochter Frouke Onsta († 1477). Zij was twee jaar eerder gehuwd met Focke Ripperda. Het echtpaar liet één zoon na, Peter, die de stamvader werd van de Winsumer tak van de Ripperda's, waartoe de bekende hertog Johan Willem Ripperda (1682-1737) hoorde.

anno m . cccc . lxxvii . op / sunt . urbanus . dach . / st / rf . vroke . rypperda . ab / el . onsta ende . hil . onsta . dochter

Opvallend genoeg vermeldt de grafzerk wel de namen van haar ouders, maar niet die van haar echtgenoot. Haar vader, Abele Onsta, stierf zes jaar later. Toevallig bleef ook zijn zerk bewaard; deze werd na de afbraak van de kerk te Sauwerd overgebracht naar het Groninger Museum. De stenen van vader en dochter Onsta zijn in dezelfde rijke gotische stijl

vormgegeven, met in het midden het wapen Onsta (een leeuw), een gehelmde leeuw als schildhouder met op zijn helm een derde leeuw als helmteken. In het midden van iedere zijde vinden we een kwartierwapen. Vergelijking van de kwartieren op de beide zerken leert dat de volgorde van de wapens niet consequent is toegepast. Boven vinden we op beide stenen het wapen Onsta en links een wapen met twaalf ruiten, schuinkruislings, dat we kunnen identificeren met Van Dockum, moeder van Abele en grootmoeder van Frouke.⁵ Op Froukes zerk is rechts het wapen van haar moeder, Hille Jarges, afgebeeld en ten slotte onderaan een wapen met een vogel, denkkelijk dat van haar moederlijke grootmoeder Peter, van wie de familienaam nog onbekend is.⁶

Haye Ripperda († 1504)

De laatste van de drie Ripperda-zerken is eveneens een betrekkelijk goed bewaarde en fraai vormgegeven steen, de op een na oudste portretzerk uit de provincie.⁷ De stijl van de afgebeelde overledene is vergelijkbaar met die op de portretzerk van Snelger Houwerda te Appingedam van twintig jaar later. Haye wordt in biddende positie, recht van voren afgebeeld. Hij is gekleed in een harnas, draagt onder zijn linkerarm een zwaard en naast zijn rechervoet ligt een helm. Tussen zijn benen slingert een banderol met een tekst waarvan het woord 'requiescat' ('hij ruste', nl. in vrede) nog leesbaar is. Het Latijnse randschrift luidt:

Anno . domini . m / v^c . iiiii . ipso . die / translationis . nicolai . obiit . haio / ripperda / prepositus . et . capitaneus . in . fermsum . et . dammone . etcetera . /

(In het jaar 1504, op de dag van de translatie van Nicolaas, overleed Haye Ripperda, proost en hoofdeling te Farmsum en Appingedam enz.)

De feestdag van de translatie (overbrenging van de relieken) van Sint Nicolaas — niet te verwarren met diens eigenlijke feestdag, 6 december — is in de Nederlanden bij mijn weten praktisch onbekend. In Midden-Europese, Franse en Engelse bisdommen wordt ze gevierd op 9 mei, vermoedelijk ook de overlijdensdatum van Haye Ripperda. Ook later had men blijkbaar moeite met deze datum, want in de genealogieën Ripperda wordt vermeld dat Haye overleed op Nicolaasdag ofwel 6 december 1504. De grafzerk heeft dus als bron gediend. Uit andere bronnen weten we echter dat Haye in september van dat jaar het tijdelijke al met het eeuwige verwisseld had.

5 Zie: R. Alma, 'Postume heraldiek', in: R. Alma, C. Gietman en A. Mensema, *Adel en heraldiek. Adellijke identiteit en representatie* (Hilversum 2012) 51-94.

6 Een derde vijftiende-eeuwse grafzerk in vrijwel dezelfde stijl is overgeleverd, namelijk die van de Oostfriese edelman Luwert van Uttum, nu in het Burgmuseum te Pewsum. Volgens de steen en oorkondelijke gegevens overleed hij in 1428; de stijl van de zerken komt zozeer overeen dat de steen eerder een halve eeuw later gedateerd zal worden.

7 R. Alma, 'Portretzerken in Groningen', *Groninger kerken* 22 (2005) 105-120.

Ook deze laatste zerk geeft vier kwartierwapens, die inderdaad overeenkomen met de wapens van Hayes vier grootouders: Ripperda, Wigboldes, Ukena en To Wijtwerd. Het is overigens dankzij deze grafzerk dat we voor het eerst het wapen van zijn grootmoeder Hiddeke to Wijtwerd konden identificeren.⁸

Het belang van de gevonden grafzerken

De vondst heeft geen nieuwe namen of overlijdensjaren opgeleverd. Wel leveren de kwartierwapens nieuwe gegevens op over de voorouders van de overledenen. Maar het belang van de zerken gaat verder dan de familie Ripperda. Alle drie de zerken vertonen vier kwartierwapens en daarmee is het aantal Groninger grafzerken van vóór 1520 met kwartieren in één klap verdubbeld. Vanaf de zeventiende eeuw heeft de wijze waarop de wapens van voorouders op een grafzerk wordt weergegeven een vaste vorm en volgorde gevonden. Tot die tijd is er veel variatie, waardoor de overledene of zijn erfgenamen meer keuzevrijheid hadden om aspecten van de voorouders door wapens te visualiseren. Zo is er onder de zes

grafzerken van vóór 1520 geen enkele die de kwartierwapens in de latere standaardvolgorde voor de vier grootouderlijke wapens vertoont. Daaruit mag duidelijk zijn dat de vondst van groot belang is voor onze kennis over de heraldische beeldprogramma's op Groninger zerken.

Zoals we zagen zijn de Farmsumer zerken door latere familieleden gelezen en gebruikt om de eigen genealogie aan te vullen. Van de vroegere generaties van de familie Ripperda kennen we echter van nog twee leden de overlijdensdata, die zonder twijfel ontleend zijn aan zerken in de kerk: om die reden kunnen we vermoeden dat onder de vloer ook de grafstenen van Focke Ripperda, de man van Frouke Onsta, en van Ailke Houwerda, vrouw van Haye Ripperda, nog te vinden zijn...

Redmer Alma (1963) studeerde wiskunde en geschiedenis aan de R.U. Groningen en bereidt een proefschrift voor over de Ommelander adel in de Late Middeleeuwen.

4 De grafzerk van Haye Ripperda († 1504). Foto Ko Lenting

5 De grafzerk van Snelger Houwerda († ca. 1523) in de Nicolaïkerk, Appingedam. Foto Regnerus Steensma

8 Zie: Alma, 'Postume heraldiek'.

Coert Knol en de jongere zerken in Farmsum

De meeste aandacht bij de spectaculaire vondst van zerken in de kerk van Farmsum gaat uit naar die van de familie Ripperda, maar de vele andere – jongere – grafstenen zijn niet minder belangwekkend. Deze bevatten informatie die vaak nergens anders te vinden is.¹

Geen registratie van doden

Vóór 1806 werden overledenen in Groningerland niet geregistreerd. De onderzoeker is daarom afhankelijk van andere bronnen. Grafzerken geven vaak genealogische informatie die nergens anders te vinden is. Dat geldt evenzeer voor familiewapens. Veel families tooien zich met een wapen dat terug gevonden is op soms maar één grafzerk.

Het was voor de schrijver bij zijn bezoek aan de gevonden zerken een grote verrassing een grafsteen aan te treffen van ene Coert Knol. Op zich is het vinden van de zerk van een verre verwant al leuk, maar het afgebeelde familiewapen bleek ook nog eens een hypothese te bevestigen over het familiewapen Knol. Bovendien levert ze nieuwe inzichten over de ontwikkeling van de Groninger landbouwersheraldiek. Deze kenmerkt zich namelijk in de zeventiende en achttiende eeuw doordat de wapens nog niet onveranderlijk zijn, anders dan de adellijke heraldiek. Regelmatig stelde elke generatie een nieuw wapen vast, met elementen van de wapens van (voor) ouders. Het is vaak een spannende speurtocht om te ontdekken hoe het wapen zich door de tijd ontwikkelde tot het moment dat de familie een onveranderlijk wapen gaat voeren. De hierna volgende uiteenzetting over de zerk van Coert Knol is eveneens van toepassing op verschillende andere jongere zerken, waarachter vergelijkbare verhalen schuilgaan.

¹ De onlangs in de kerk van Farmsum te voorschijn gekomen hardstenen zerk van Coert Knol, overleden in 1637.

Foto Egbert Euser

¹ De auteur dankt drs. Redmer H. Alma, Warffum, en dr.ir. Gert Schansker, Genève, voor hun informatie en commentaar. De heer Ko Lenting, ARC Groningen, was zo vriendelijk inzage te geven in de zerkbeschrijvingen uit het nog niet verschenen rapport van het archeologisch onderzoek.

Coert Harmens Knol

De zerk van Coert Knol is een eenvoudige rechthoekige zerk met langs de rand een tekst (afb. 1):

ANNO /1637/ D[E]N 29 IULY IS CHRISTELICKEN IN GODT DEN HEREN GERVSTET DIE EERBAE[RE] COERT KNOL VERWACHTENDE MET ALLE GELOVIGEN AM IONGEN[S]TEN DAEGE EINE FROLICKE VPERSTANDINGE DOR//H CHRISTVM²

Knol en zijn vrouw Neessien Karstiens woonden in Farmsum, maar kwamen uit de stad Groningen. Zij was een dochter van Karst Jacobs en Neese Karstiens, herbergiers in de Oude Boteringestraat in een huis dat stond voor de latere doopsgezinde kerk. Haar ouders werden na de Reductie gelijk in december 1594 bij de eerste avondmaalsviering in de Martinikerk lidmaat van de Gereformeerde Kerk.³ De ouders van Coert Knol waren Harmen Arents Knol en Toebetje Coerts. Met zijn eerste vrouw Hille had zijn vader Harmen in Rottum op *De Knol* en in Warffum gewoond, met zijn tweede huwelijk kwam hij naar de stad. Sinds die tijd gebruikte hij de aan zijn eerste woonplaats ontleende achternaam.

Het vermoeden bestaat dat Coert, net als zijn vader Harmen Knol, een koopman was. Farmsum was destijds een belangrijke handelsplaats. In 1574 mochten de inwoners voor de scheepvaart een verbinding met het Damsterdiep graven en in dezelfde tijd kwam er ook een waag te staan. Delfzijl werd in de Tachtigjarige Oorlog een belangrijke vesting, maar zou pas veel later Farmsum gaan overvleugelen.⁴ Vóór de ontdekking van zijn grafzerk was enkel bekend dat Coert gestorven was tussen 4 oktober 1636⁵ en januari 1638, wanneer sprake is van zijn weduwe. Vaak moet de familievorscher genoegen nemen met zulke intervaldata. Dankzij de gevonden zerk is nu bekend dat Coert Knol op 29 juli 1637 overleed. In het grote rekenboek van Luitien Geerts, de kerkvoogd van Farmsum, staat op 4 januari 1638 opgetekend dat Neessien Knols met de predikant en kerkvoogden twee graven in de

2 De familiewapens op de in 1975 blootgelegde hardstenen zerk van de broers Ebele Knol († 1625) en Claes Knol († 1676) in de kerk van Westerwijtwerd. De teksten van Claes Knol en Derck Jans (geen familie) zijn later toegevoegd. De steen is na de restauratie van de kerk in het koor van de kerk gelegd. Het voor de kijker linker wapen is van hun vader Lippe Knol, het voor de kijker rechter wapen van hun moeder Anna Reenders. Foto Groninger Museum, Marten de Leeuw

2 Met dank aan Bette Alma voor de transcriptie. De zerk kreeg nummer 17 bij het archeologisch onderzoek.

3 Willem G. Doornbos, Petronella J.C. Elema en Duco F. Kuiken, *Lidmatenboek van de Gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660* (Groningen 2001) 264.

4 Jenne Meinema, *Uit de geschiedenis van Farmsum en zijn kerk* (Appingedam 1983).

5 RHC Groninger Archieven, Archief Hoge Justitie Kamer (HJK), inv.nr. 867 fol. 240 vs dd 13 september 1636; fol. 259 dd 27 september 1636; fol. 269 dd 4 oktober 1636.

6 RHC Groninger Archieven, Archief Hervormde Kerk Farmsum inv.nr. 80, dd 4 januari 1638. Met dank aan dr.ir. Gert Schansker, Genève.

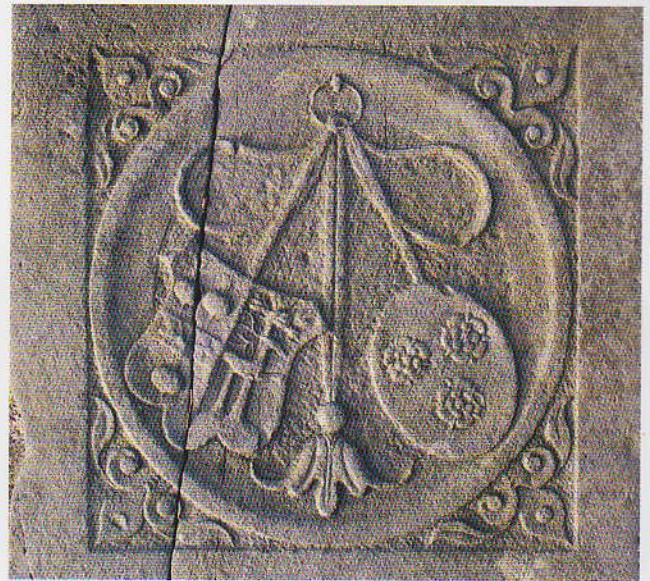
3 Het familiewapen Knol uitgesneden in hout. Samen met een vergelijkbaar wapen Van Bolhuis decoreerde dit wapen begin 18de eeuw het huis van het echtpaar Van Bolhuis-Knol in de Schoolstraat te Warffum. Collectie en foto Groninger Museum, Marten de Leeuw

kerk heeft geruild. Die nieuwe graven – in één ervan zal Coert zijn bijgezet – waren op een betere locatie en daarom moest worden bijbetaald.⁶

Neessien verhuisde in 1639 later naar Delfzijl. Ze was getrouwd met de slachter, later aannemer, Menge Berents. Neessien werd weer weduwe en hertrouwde Johan Aepkes uit Farmsum. Neessien kwam weer in Farmsum te wonen. Haar derde echtgenoot overleed in 1656. In 1668 werd ze nog genoemd als eigenaresse van land in Farmsum.⁷ Aannemelijk is dat ze in de kerk van Farmsum werd begraven en het is een spannend idee dat haar zerk daar nog ergens aanwezig kan zijn.

Het familiewapen Knol

De gevonden overlijdensdatum van Coert Knol is niet het belangrijkste wat de grafsteen ons leert. Op zijn zerk staan twee familiewapens. De betekenis daarvan volgde doorgaans min of meer vaste patronen. Bekeken vanuit het graf was het rechterwapen (voor de kijker links) van de man of van de vader. Het linker wapen was van zijn vrouw of van de moeder. Beide mogelijkheden kwamen voor. Op de zerk van Coert Knol worden beide familiewapens met een lint verbonden, duidend op een echtpaar. Mijn ervaring is dat bij echtparen vaak het wapen van man en vrouw zijn. Op het wapen van de vrouw zijn deze dan gewisseld. Daar van uitgaande is het linker wapen (voor de kijker rechts) van Neessien Karstiens.

4 De wapens op de hardstenen zerk van Harmen Knol († 1682) op het kerkhof van Eppenuizen. De steen lag vroeger in de kerk en vormde lange tijd een van de treden naar het kerkhof. Dezelfde wapens staan op de zerk van zijn zuster Grietien († 1676). Foto Groninger Museum, Marten de Leeuw

Het toont een boom met grote bladeren. Het wapen van Coert Knol bevat een uit het bos springend hert. Hetzelfde wapen wordt ook aangetroffen op de zerken in de kerk van Westerwijtwerd van Lippe Knol († 1640) en dat van zijn beide zonen Ebele († 1625) en Claes Knol († 1676), maar het wijkt af van het vanaf 1655 aangetroffen wapen van andere nazaten van de familie Knol (afb. 2).⁸ Dat laatste geeft drie knollen, dikwijls doorsneden met een dwarsbalk beladen met drie klaverbladen. Doordat enkele afbeeldingen in kleur bestaan, weten we dat het wapen Knol zwart met een gouden balk is met knollen en klaverbladen in natuurlijke kleuren (afb. 3).⁹ Het leek er op dat de familie Knol in Westerwijtwerd een ander wapen aannam. Het zit echter anders, want op het kerkhof van Eppenuizen lagen de zerken van Grietje Knol († 1676) en Harmen Knol († 1682) met aan de vaderlijke kant een gedeeld wapen (afb. 4): rechts het wapen met de knollen en de dwarsbalk en links het uit het bos springende hert.¹⁰ Rechts en links weer gezien vanuit het graf. Grietje en Harmen Knol waren beide ongehuwd zodat het rechterwapen op dat van hun vader Claes Harmens Knol († 1656) moet duiden.¹¹ De wapenfiguren uit de familie van hun moeder zijn grotendeels bekend.¹² Een uit een bos springend hert hoort daar niet bij, zodat het gedeelde wapen afkomstig moet zijn van hun grootvader Harmen Knol († vóór 1618). Drie generaties lang voerde deze tak van de familie Knol hetzelfde gedeelde wapen met rechts de knollen en links het hert. Grootvader

7 Als voren jaren 1655 en 1656. RHC Groninger Archieven, Archief HJK 1354 pag. 436.

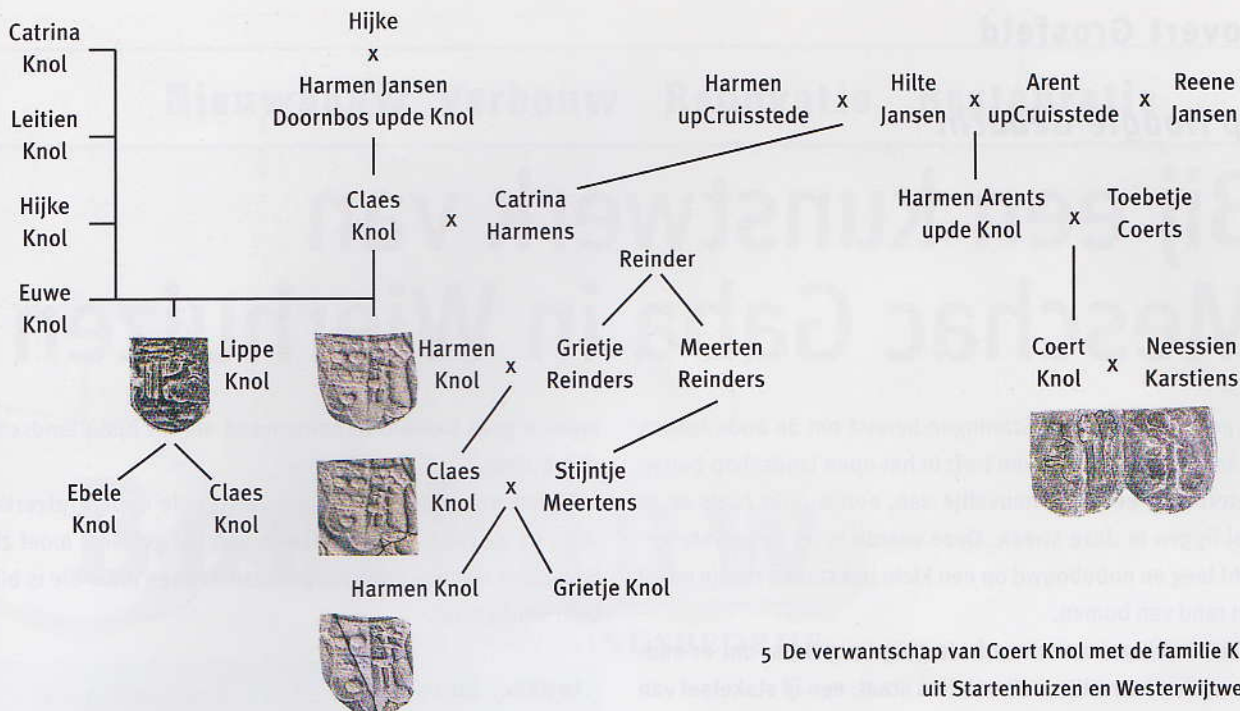
8 Adolf Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden* (Assen 1977) (Vanaf nu: GDW nrs. 4124B, 2124F en 2128A).

9 Dit wapen komt op veel grafzerken voor, maar ook op glas in lood ramen en een houtsnijwerk uit de familie Van Bolhuis in het Groninger Museum (inv.nrs. 0000.1259B, 000.1259D en 0000.1394.) Wapen afgebeeld K.J. Ritzema van Ikema, *Ommelander Geslachten Het nageslacht van Jacob Sijbolts, landbouwer te Warffum en Geertruid' Cornelis'*. (z.p., z.j.) tegenover p. 306. G.A. Brongers (e.a.), *Noord-Nederlandse heraldiek* (1987) 117.

10 GDW nummers 1148 en 1149.

11 GDW nummer 1147.

12 GDW nummers 1147, 4366, 4372.

5 De verwantschap van Coert Knol met de familie Knol uit Startenhuizen en Westerwijtwerd.

Harmen Knol was een broer van de eerdergenoemde Lippe Knol uit Westerwijtwerd en beiden waren zonen van Claes Knol († 1613), paardenkoopman in Startenhuizen, en diens vrouw Catrina.¹³ Verondersteld wordt dat het wapen met de knollen betrekking heeft op de vader, die vermoedelijk is geboren op de boerderij *De Knol* tussen Stitswerd en Eelswerd. Het wapen met het springende hert kan dan teruggaan op de moeder Catrina. Om onbekende redenen heeft zoon Lippe Knol in Westerwijtwerd voor het wapen van zijn moeder gekozen. Vererving van familiewapens en achternamen van moeder op zoon is in Groningerland bepaald niet een zeldzaam verschijnsel.

Na deze lange aanloop, verduidelijkt in een schema (afb. 5), terug naar Coert Knol. Zijn vader Harmen Arents Knol was namelijk een halfbroer van Catrina. Ze hadden dezelfde moeder Hille Jansen. Nu blijkt in Farmsum dat de zoon van haar halfbroer hetzelfde wapen voert als dat aan Catrina was toegeschreven. De veronderstelling dat het hertenwapen van Catrina komt, is daarmee aannemelijker. Wel moet worden opgemerkt dat het hertenwapen veel vaker in Groningen voorkomt, bijvoorbeeld bij de families Eylerts, Stuirwolt en ook Swartwolt. Een dochter van Claes Knol en Catrina was met een brouwer Jan Swartwolt getrouwd. Wat zou het leuk zijn de zerken van stamvader Claes Knol (†1613) en zijn vrouw Catrina in dit verhaal te betrekken, maar die zijn nog niet tevoorschijn gekomen. De vondst van de zerk van Coert Knol geeft echter via een omweg een belangrijke aanvulling op deze heraldische reconstructie.

Meer spannende puzzels

De ontdekking van de zerk van Coert Knol is leuk voor de familie Knol maar van groter belang voor onze kennis over de landbouwersheraldiek uit de zeventiende eeuw. De patronen die hier gevolgd werden, zijn namelijk nergens omschreven. Ze zijn alleen door een zorgvuldige combinatie van genealogie en heraldiek te ontrafelen en vormen zo spannende puzzels.¹⁴ De jongere zerken in Farmsum kennen meer puzzels. Er liggen vier opeenvolgende zerken van kerkvoogden die vast en zeker familie van elkaar zijn: Gert Harmens († 1596), Geert Luitens († 1626), Jurrien Jurriens († 1669) en Luitien Geerts († 1678).¹⁵ De eerste zerk kent in de vier hoeken de wapenschilden van (naar we aannemen) de vier grootouders, maar niet voorzien van familiewapens, maar bestaande uit huismerken met initialen. Die huismerken op zich zijn een bekende verschijning in de Groninger heraldiek, maar de plaatsing als kwartierwapens zoals op deze zerk is uniek. Huismerken vererfd, net als wapens, van ouder op kind, maar we weten niet zo veel over de wijze waarop huismerken binnen een familie overgingen.¹⁶ Ook hier weer een puzzel, waarvoor de Farmsumer zerken belangrijk onderzoeksmateriaal bieden.

Dr. Egge Knol (1956) is werkzaam als conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst(nijverheid) bij het Groninger Museum (eknol@groningermuseum.nl). Hij is een actief familievorsers en werkt aan een boek over de Ommelander familie Knol.

¹³ Deze twee broers hadden ondermeer een zuster Luitien Knol, die was gehuwd met Jan Clasen. Uit dit echtpaar zijn drie zoons bekend Harmen, Eeuwe en Jan Klasen die alle de achternaam Knol voerden. De naam Knol leeft alleen voort bij hun talrijke afstammelingen, dus in de vrouwelijke lijn.

¹⁴ Johannes A. de Boo, 'Heraldiek in de Groningse Ommelanden', 50 (1995) 113-122. Redmer H. Alma, 'Vroege ontwikkeling van de Groninger heraldiek', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 54 (2000) 5-45; Egge Knol, 'Oude aantekeningen en een sluitsteen uit de familie Doornbosch (Uithuizen, Kloosterwijtwerd, Rottum)', *Gruoninga* 46 (2001) 124-135.

¹⁵ Deze graven kregen bij het archeologisch onderzoek respectievelijk de nummers 4, 5, 6 en 26.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld Egge Knol, 'Oude aantekeningen en een sluitsteen uit de familie Doornbosch (Uithuizen, Kloosterwijtwerd, Rottum)', *Gruoninga* 46 (2001) 124-135.